

Cevheri Ferdin İspatı Hakkında*

Abdulkerim eş-Şehristânî

Çev. Ömer Ali YILDIRIM**

Cismin bölünmesi, bölünme kabul etmeyen bir sınırdadır. Kelamcılar bunu “cevher-i ferd” olarak isimlendirirler. Filozoflara göre cisim, bölünme kabul etmeyen bir sınırdadır.

Problemin özü şudur ki kelâmcılara göre cisim sonlu cüzlerden meydana gelmiştir. Kendisini sonlar ve kenarlar kuşatan sonsuz olanı kapsayamaz Filozoflara göre cisimde bilfiil ortaya çıkan parçalar ya kendiliğinden (rızan), ya kırmayla, ya cismin yayılmasıyla, ya iki arazın ayrılmasıyla, ya vehimle ya da kuvvetle meydana gelir. Cisim yer kaplayan parçalardan değil de heyûla ve sûretten meydana gelmiştir.

Bu meselede kelamcıların delili şudur: Uçları ve kenarları sonlu olanın sonsuza kadar bölünen parçaları kapsaması imkânsızdır. Sonlarla kuşatılan sonsuz olanı kuşatamaz, aynı şekilde cisimde duyularla algılanan birleşme duyuyla sonludur. Şüphe yoktur ki ayrışma kendinden önce olan bir birleşmeyi ister. Eğer cisim [sonsuz] bir şekilde bölünseydi bu durumda onda sonsuz bir birleşme olmuş olması gerekirdi. Bilfiil bir ayrışma olsaydı ondan önce bilfiil bir birleşme olmuş olurdu. Eğer ayrışma bilkuvve ve vehmi olsaydı ondaki birleşme de bilkuvve ve vehmi olurdu. Onun birleşmesi kuvve ve fiil olarak sonlu ise ayrışmasının da böyle olması gerekir. Cismin kapsadığı ölçü sonlu, sayılabilir ve sınırlı olan bir ölçüdür. Eğer cisim iki kısma ayrılrsa ve iki parçadan birisi sonsuz ölçüleri olacak şekilde sonsuza kadar bölünmeyi kabul etse bu durumda yarım olan daha azın, bütün olan daha fazla gibi olması [ona eşit olması] gerekirdi ve ölçüler bakımından sonsuz olanın daha az ve daha fazla olana eşit olması gerekirdi ki bunun her ikisi de imkânsızdır.

Eğer denilirse söyledikleriniz bilfiil cismin kısımları bakımından doğrudur. Zira sonlu bir cisim, sonsuz olanın kısımlarını bilfiil kapsamaz. Fakat biz o sonsuz olanın kısımlarını bilkuvve kapsar diyoruz. Nitekim kendisi bilfiil kuşatılmış olan sonsuz olanı bilfiil kuşatamaz ancak sonsuz olanı bilkuvve kuşatması niçin tutarlı

* Burada çevirisi sunduğumuz eser, Şehristânî'nin *fi İsbâti Cevheri'l-Ferd* adlı risalesi olup, Alfred Guillaume risaleyi Şehristânî'nin *Nihâyetü'l-İkdâm fi 'İlmi'l-Kelâm* adlı eserinin sonunda ek olarak neşretmiştir. Risalenin çevirisinde bu neşri esas aldık. Bkz., Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi 'İlmi'l-Kelâm*, ed. Alfred Guillaume, (London, Oxford University Press, 1934), s. 505 - 514. Metinde köşeli parantez içindeki ifadeler tarafımızca konulmuş olup ayrıca zorunlu görülen yerlerde de açıklamalara dipnot halinde ve [çev. not] ibaresiyle yer verilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı
yildirimomeri@gmail.com

olmasın? Bu konuda tartışma vardır. Deriz ki [Şehristânî]; bilkuvve olarak takdir ettiğiniz şeyin akılda fiile çıkması mümkün müdür değil midir? Eğer mümkün değilse, imkânsızlığı ortaya çıkar ve geriye akli burhanın aksine delâlet ettiği salt bir vehim kalır. Eğer fiile çıkması mümkünse ve biz de bunu takdir etsek, bahsettiğimiz üzere bu imkânsız olur. Bu, vehim bir sınırdan ya da sonda durmadığı için cisim konusunda ona başka bir cismin birleşmesinin mümkün olduğunun söylenmesi gibidir. Dahası bu, varlığı tasavvur edilen sonsuz bir cisme delâlet de etmez. Bilakis cisimdeki birleşme, bu imkansız boyutuna kadar ulaşmayan bir sınıra değin mümkündür. Vehim salt bir vehim durumunda kalsa bile bu [varlığı imkânsız olan] sonsuz bir cismin tasavvurudur. Buradaki vehim, takdiri bir vehim durumunda kalırsa bu, vehimde bulunan âlemin dışındaki boşluğun hayal edilmesi (temessül) gibidir. Bu, âlem için bir sınır ve son olarak vehmedilmekte sonra da âlemin kendisiyle sonlandığı bir uzay ve boşluk takdir edilmektedir, aksi durumda [yani buradaki vehim salt takdiri bir vehim değilse] boş bir halâ ortaya konmuş olur ki bu da akla ve akli burhana terstir.

İmâmü'l-Haremeyn cevher-i ferdin ispatı konusunda başka bir yol takip etti ve dedi ki: Gerçek bir küre ve gerçek bir yüzey hakkındaki durumu düşünelim: topu yüzeye vurduğumuzda o, yüzeye temas eder mi yoksa etmez mi? Eğer temas etmişse onun bu teması bölünebilir bir yerle mi bölünemez bir yerle midir? Eğer teması bölünebilir bir yerle ise bu top (yuvarlak) değil yüzey olur; eğer teması bölünemez bir yüzeyle olursa işte bu cevher-i ferttir. Bu delil sınırlarıyla sonlu bir yüzeye de uygulanabilir: Sınır bir çizgidir ve çizgi de genişliği olmayan bir uzunluktur. Bu durumda cisim sonlu olmuş olur. Eğer cismin kendisinde sonlandığı sınır bölünebiliyorsa bu çizgi değildir. Genişlik olarak bölünemeyip uzunluk olarak bölünebiliyorsa, bölünemeyen bir noktaya kadar bölünebilir ki, kelâmcılara göre parçalanamayan kısım (el-cüz'ü'l-ferd) budur ve bu da her hâlükârda sonludur. Muhakkak ki o yüzey, çizgi ve nokta olarak bölünemeyen bir şeyle son bulmaktadır, aksi takdirde sonlu olmazdı.

Eğer denilirse yüzey, çizgi ve nokta bize göre arazdır. Nokta çizgi için arazdır, çizgi yüzeydeki bir arazdır ve yüzey de cisimdeki bir arazdır. Araz olansa bölünmeyle vasıflandırılmayı kabul etmez. Size göre cevher-i ferdin bir hacmi ve ölçüsü vardır. Bundan dolayıdır ki size gereken şey, üç boyut konusunda bize gerekmez. Deriz ki tut ki onlar cisimle kâim arazlar olsunlar. Araz olanlar cismin bölünmesiyle bölünmezler mi? Size göre nokta, bölünmeyi kabul etmeyen bir şeydir. Çizgi uzunluk olarak bölünen ancak genişlik olarak bölünemeyen bir şeydir. Yüzey uzunluk ve genişlik olarak bölünen ancak derinlik olarak bölünemeyen bir şeydir. Cisim ise uzunluk, genişlik ve derinlik olarak bölünebilen bir şeydir. Arazlar

mahallerinin bölünmesiyle bölünüp, birleşmesiyle de birleştikleri gibi mahal de arazların birleşmesiyle birleşmektedir. Sizin bu arazları cismin sonu olarak isimlendirmeniz gibi bize göre de cevher böyledir; uçlar ve sonlardır, uçları olan bir şey değildir. Bunu açıklayacağız.

Onların şüphelerine gelince, dediler ki, iki cevher arasında olan bir cevher düşünersek o sağındaki ve solundakiyle aynı [yeriyle] mı birleşir yoksa farklı [bir yeriyle] mi? Eğer aynı [yeriyle] dersiniz bu safsatadır, eğer farklı [yeriyle] dersiniz cevher-i fertteki bölünmeyi kabul etmiş olursunuz. Aynı şekilde, onların birine ya tamamıyla ya da bir kısmıyla bitişir. Eğer tamamıyla ve bütünüyle birleşirse ikinciye birleşme yeri kalmaz, Tamamen kapsanmış olan (meşgûl), başkası tarafından nasıl kapsanır? Eğer bir kısmıyla birleşirse o halde de bölünür. [Filozoflar] İki cevherle bitişik olan cevherin durumunu da böyle düşündüler. O kendi altında bulunan iki cevhere bitişiktir. Onlardan her birine diğerinden farklı bir tarafla birleşmiştir. Bu görüşe karşı çıkılırsa altı parçadan meydana gelen bir çizgiyi tasavvur ederler. Buna paralel olan altı parçadan meydana gelmiş bir çizgi daha olsun. İki çizgiden birinin başında, diğerinin de sonunda cevher bulunsun. İki cevherin aynı durumda, eşit hareketle hareket ettiğini düşünelim. Şüphesiz onlardan biri ikincisinden ayrıdır; bunlar iki paraleldir ve bir noktada karşılaşırlar. İki paralel ancak üçüncü ya da dördüncü [kısmında] paralel olurlar. O halde üçüncü ve dördüncüye bitişik olan hareketli cevher ikinciye paralel olur. [Onların] Bütün yönlerden kuşatılmış cevherlerin cevherler olmasıyla bizi ilzam etmeleri de böyledir. Şüphe yok ki, cevherlerden her biri geri kalanların temaslarından farklı bir şekilde temas eder. O halde bu [cevher] altı kısma ayrılabilir.¹ Dairedeki nokta da böyledir. O, dairenin parçalarıyla bitişiktir. Birleşmeseydi, dairenin parçalarında değil de bilkuvve olarak dairede bulunurdu, aksi takdirde ona birleşmezdi. Biri dairenin alanının dışında diğeri de dairenin merkezinde hareket ettiğini tasavvur ettiğimiz iki cevherin durumu da böyledir. Bu iki cevherin arasında bunları birleştiren bir çizgi olsun. Dairenin dışındaki cevher bir [birim] hareket ettirilirse ve bir parça yer değiştirirse, onun hareketiyle çizgi de hareket eder. Merkezdeki çizginin bu mesafeden daha az hareket etmesi gerekir. Hareketin daha az ve daha fazla olması çizginin boyunun uzunluk ya da kısalığıyla ilgilidir. İşte bu, çevreyle merkez arasındaki mesafedir. Merkezde bir parçadan daha küçük bir hareket oluncaya kadar devam eder. Parçalanmayla ilgili sözlerinin örneği böyledir. Güneşin gölgeyle birlikte hareket etmesi örneği de bunun gibidir. Güneş kendi feleğinde adımlarca hareket eder ancak gölgede bir adımlık hareket meydana gelir. Onların hareketlerine ölçü bakımından parça tayin etsek, gölgenin bir parça yerine bin parça hareket etmesi

1 Buradaki altı kısım, altı yöne karşılık gelmektedir. [Çev. notu]

gerekir. O halde farz edilen bu parça parçalanmaktadır.

Bu şüphelere iki şekilde cevap verilebilir: Birincisi, suçlamalar ve karşı çıkma- lar; ikincisi de incelemedir.

Birincisine gelince deriz ki suçlamaları kendi mezhebinizin gerektirdiği şeyler üzerinde değil de bizim mezhebimizin önermeleri üzerine inşa ettiniz. Sizin mez- hebinize göre cevher-i ferd kabul edilemez (lâ yutasavver). Bu takdir ve faraziye, mezhebimizin gerekliliklerine göre doğru değildir. Bizim delille makul olduğunu ispatladığımız şey duyusal (mahsûs) veya vehmi değildir. Delili; sınırlı, sonlu ve kuşatılmış bir cismin sonlu, sınırlı ve kuşatılmış olmayan bir şeyi kuşatamayacağı üzerine kurduk. Bu durumda, cismin sonsuza kadar bölünmesi mümkün de ğil- dir ki orada kendisine akli delil getirilen bir bölünme bulunsun. [Sonsuza kadar bölünmediğinden dolayı] Burada bölünmeyen ve parçalanmayan bir şey kalması gerekir ki biz bunu cevher-i ferd olarak isimlendiriyoruz. Bu, sizin heyûla ve sûreti iki cevher olarak ispat etmede kabul ettiğiniz o şey gibidir. Siz iki cevher arasına duyusal değil de akli bir ayırım (fasl) kabul ettiniz ve mezhebinizin gerektirdiği üzere bunların birbirinden ayrılmasını mümkün görmediniz. ... Burada suçlama (ilzâm) size döner. Biz deriz ki; heyûla bir mekânda yer kaplamayı ve şekillenmeyi kabul eden bir cevherdir. Bir mekânda yer kaplama ve şekillenme heyûladaki bir sûrettir. Cisim heyûla ve sûretten medyana gelir. Heyûla ve sûretten her biri ken- di başlarına (‘alâ’l-infirâd) parçalanmayı kabul etmez, birleşik olduklarında kabul ederler. O, parçalanmayı heyûladan dolayı mı, sûretten dolayı mı kabul ederler?

Eğer parçalanma sûretten dolayıdır derlerse bu geçersizdir. Çünkü sûret, bir- leşmedir. Birleşme nasıl ayrışmayı kabul edici olabilir? Bilakis ayrışmayı kabul eden başka bir şeydir ve o da heyûladır.

O halde deriz ki bu heyûla sonsuza kadar bölünmeyi kabul edebilir mi? Onda, bunu kabul edecek kuvvet var mıdır? Eğer buna güç yetiremezse işte bize göre cevher-i ferdin manası budur. Eğer buna güç yetirirse bu parçalanma sonsuz bir şekilde yönlere giden basit cismin varlığının mümkünlüğüne kadar devam eder. Delil bunun imkânsızlığı üzerine kuruldu. Heyûla ve onun uzunluk, genişlik ve derinlik şeklindeki üç boyut olan sûretleri kabulü konusunda söylediklerimizin benzeri, cevheri ferdin bir tek birleşmeyi ve altı yönden birleşmeyi ya da altı bir- leşmeyi kabulünde de geçerlidir. Ancak kelâmcılar buna benzerinin ona birleşme- siyle, filozoflar da sûretinin ona birleşmesiyledir, diyorlar. Deriz ki mezhebimizi ilzam eden, üç cevher konusunda bizim için düşündükleriniz isabetli bir düşünce değildir. Onların kabul ettikleri cevher, bizim kendisinde parçalanma olmadığını söylediğimiz cevherler değildir. Bizim delilimiz; kendisini sonlu cismin kuşattığı her şeyin sonlu olması gerektiğidir. Sonsuz olanı sonlu olan kuşatamaz. Biz sonu

ıstılah olarak tek bir parça (cüz'en ferden) diye isimlendiririz. Bu duyusal değil de akli bir delildir. Çünkü vehmin takdir ettiği ve kendisine burhanın delalet ettiği şey bunun kendisiyle son bulunduğu parçadır. Biz deriz ki iki cevher arasındaki bir cevher onlardan birine bir taraftan bitişiktir. Deriz ki o halde bu taraf ya yer kaplayandır ya da değildir. Eğer yer kaplayansa bu bir yön değil cevher-i ferddir. Siz onu bir yön olarak kabul ettiniz. Eğer yer kaplayan değilse o, yer kaplayanla bulunabilen bir arazdır. Bu da bize göre cüz'ü'l-ferttir, sizin zannettiğiniz gibi değildir. İki yön (taraf) bir birinden ayrı müstakil iki parçadır. Orta da ayrı (ferdün) bir şeydir. Ancak siz, kendisine tutunduğunuz suçlamayla onun iki sonu ve bir ortası bulunduğunu itiraf ettiniz. Bu bize göre üç parçadır (el-eczâüs-selâse) ve sonsuza kadar bölünemez. Çünkü yön bölünmez (lâ yunkasem). Eğer bölünse yön olmazdı. Bu durumda [sizin görüşünüze göre de] her sonlu cisim ve cevher bölünmeyen bir sınırdan sonlanır. Cisim bir yüzeyle sonlanır ve bu yüzey de uzunluk ve genişlik olarak bölünür, derinlik olarak bölünmez. Yüzey kendi çizgisiyle sonlanır. Çizgi de uzunluk olarak bölünür, genişlik olarak bölünmez. Çizgi kendi noktasıyla sonlanır, nokta da uzunluk, genişlik ve derinlik olarak bölünmez. Bu cevher-i ferd için de uygun bir örnektir. Ancak nokta size göre vehmidir, bize göre cevher-i ferd var olan (mevcûd)dır. Nokta, çizgi ve yüzey size göre arazdır, bize göre cevherdir. Bu onun cevher ya da araz olmasıyla değişmez. Çünkü gaye sonlu olduğunu ispatlamaktır o da ortaya çıktı. Bir şeye bitişenler ona bir sınır ve sonla bitişirler, bütün sınırlar ve sonlar bölünmezler aksi durumda birleşme ve bütünleşme olmazdı.

Onların bize isnat ettikleri kısımlandırma konusunda ayrıca deriz ki ortadaki, solundakiyle birleştiği yerin zât ve cevher olarak aynıysa sağdakiyle de birleşir. Diğerlerine de nispet ve izafe edilir. Bir şeyin nispet ve izafeti bazen çoğalır ve bu zâtın çoğalmasını gerektirmez. Bu, dairenin ortasındaki nokta gibidir. Nokta tek olmasıyla birlikte dairenin cüzlerinden her birine nispet edilir. Onun kendinden sonra gelene nispeti farklı olmakla ve daireyi genişlettiğimizde nispetinin çoğalmasıyla birlikte bu, onun zâtında bir çoğalmayı gerektirmez. Tek parça (el-cüz'ü'l-ferd) hakkındaki söz de böyledir. O, sağdaki ve solundaki parçaya kendisini kuşatan altı parçaya nispet edilir ve bu, onun zâtında çokluk gerektirmez. Deriz ki cismin sureti itibariyle değil de heyûlası itibariyle çoğalmayı kabul ettiğini açıkladık. Birleşmeyi ve ayrışmayı kabul edenin ayrılmada birleşmeden farklı olması gerekir.² Çünkü birleşme ayrışmayla ortadan kalkar, kabul etmeyse kabul edile-

2 Bir şeyde bulunan kabul edicilik vasfıyla onun kabul ettiği şey birbirinden farklıdır. İnsandaki yazma yeteneğiyle onun yazıyor olması farklı şeylerdir. İnsan yazmadığı zamanlarda da bu yeteneği onunla birlikte yazıyor olması ise sadece o fiili gerçekleştirdiği durumlar için geçerlidir. Müellif yukarıda bir şeydeki ayrışma ve birleşmeyi kabul edicilik vasfının bir şeyden ayrışma veya bir şeye birleşmeden farklı olduğuna işaret etmektedir [çev. not].

nin varlığıyla ortadan kalmaz. Deriz ki heyûlâ sonsuza kadar sûretle birleşmeyi kadar kabul eder mi? Kabul ederse, sonsuz bir cisim, sonsuz bir boyut ve sonsuz bir birleşme meydana gelir ki bu da imkânsızdır. Sonsuza kadar birleşmeyi kabul etmez, kendisinin sonlandığı bir sınıra kadar bölünüyorsa işte o parçalanmayan cüz'ü'l-ferddir. Geriye sûretin vehmi olarak ayrılması kaldı ki o da bir sınırdadır. Hatta sonsuza kadar başka âleme bitişik bir âlem düşünülebilir. Bu sadece vehmi bir durum olup ve akli delile de terstir, bunu kabul edemeyiz. Bilakis deriz ki vehim, akla ters olan sonsuz bir cisme gitmeyeceği şartıyla doğru olur. Deriz ki orada vehim, akla ters olan, sonsuz olan bir parçaya gitmeyeceği şartıyla onaylanır. Bu, bu konudaki derinlikli incelemenin son bulunduğu yerdir. Rakiplerimiz bazen cisimde bilfiil sonsuz olan parçaların varlığını düşünülemez görüyorlar, kuvve ve vehimde de buna karşı çıkıyorlar [kuvve ve vehim olarak sonsuz parçaların varlığını kabul ediyorlar]. Cismin heyûlasının sonsuza kadar birleşmeyi kabul edemeyeceği gibi kendi kuvvesiyle sonsuza kadar bölünemeyeceği kuvve [bahsinde] de sabit oldu. Vehim konusunda açıkladık ki vehim, başka bir âlem gibi, uzayın artması gibi, âlemin ötesinde bir boşluk [kabul etmede]da durmadığı gibi sınırlı bir cisme fazlalık düşünülmemeyen bir sınırdadır. Benzer bir şekilde cismin daha başka eksilmesinin düşünülmediği bir eksilmede de durmaz. Hatta cisme sonsuz bir birleşme yeri de takdir edebilir. Bazı filozoflar cisimlerin sonlu olmalarıyla âlemin ötesinde bir boşluk ve uzay olmadığını düşünürler. Onu âlemin içinde düşünmezler. Sonsuz parçalarıyla birlikte çevrenin dışında olmayan merkeze de dâhil olmayan bir doluluk ve uzay ortaya konuldu. Allah bilendir.